

INFORME

LLUITA SOCIAL I MEMÒRIA COL·LECTIVA A LES CASES BARATES DE BARCELONA

Entitat Contractant: AVV Avis del Barri de Bon Pastor

Nom del programa: Lluita social i memòria col·lectiva a les cases barates de Barcelona

Tipus de programa: IPEC recerca i anàlisi

Coordinador del programa: Manuel Delgado

Data de presentació: tercer informe parcial - agost de 2010

INFORME PER A L'IPEC DEL GRUP DE RECERCA “LLUITA SOCIAL I MEMÒRIA COL·LECTIVA A LES CASES BARATES DE BARCELONA”

PERSONES QUE HAN TREBALLAT EN EL PROCÉS DE RECERCA

Entitat sol·licitant: Avis del Barri en defensa dels inquilins de Bon Pastor
Carrer Enric Sanchis 12
08030, Barcelona
avisdelbarri@gmail.com

Equip de recerca

Coordinador:

Francisco Marín
Manuel Delgado

Investigadors:

Sandra Capdevila Sardaña
Stefano Portelli
Ulrike Viccaro
Caterina Borrelli
Marco Luca Stanchieri
Marc Dalmau

INDEX:

- 1. INTRODUCCIÓ**
  - 2. RECOPIIACIÓ DOCUMENTÀRIA**
    - a. arxius públics i privats**
    - b. material d'altres procedències**
  - 3. REFLEXIONS SOBRE EL TERRENY**
    - a. composició ètnica de la comunitat**
    - b. religions**
    - c. els joves**
    - d. els usos de l'espai públic**
  - 4. ALTRES ACTIVITATS**
  - 5. CONCLUSIONS**
- BIBLIOGRAFIA**

1. INTRODUCCIÓ

Durant els mesos d'abril-agost 2010 hem centrat les nostres tasques de recerca sobre el present del barri de Cases Barates de Bon Pastor, que ha entrat ja plenament dins de la seva segona fase de Remodelació, i en el marc del qual hem realitzat un treball de camp continuat i residencial. El nostre punt d'observació preferencial va ser una "casa barata" situada precisament a la segona fase d'enderrocs, des d'on hem tingut un coneixement directe dels esdeveniments i reaccions de la població de la barriada durant la primavera i estiu 2010. Les trobades quotidianes al carrer, la freqüentació de places i bars, les converses esporàdiques amb nens i adolescents, l'observació d'esdeveniments públics, festius o de protesta, al barri, han vingut a formar part del coneixement sobre les Cases Barates, al mateix temps que les consultes als arxius, les entrevistes formalitzades i la recopilació de fotos i material documental.

Dins de l'àmbit de l'antropologia urbana, ha estat interessant poder utilitzar una metodologia d'estudi més pròpia de les etnografies clàssiques, és a dir la permanència residencial i quotidiana al costat dels membres de la comunitat. És la conformació física de l'espai del barri que ens ha permès una etnografia d'aquest tipus, que fins i tot la requereix per a la comprensió de les lògiques que regeixen les relacions entre habitants. La paradoxa és que la remodelació de les cases barates ve a modificar aquesta conformació, produint un barri "nou", que només podrà estudiar-se amb metodologies més pròpies d'una antropologia urbana diguem-ne "estàndard". Això implica que la modificació de l'espai físic del barri també modificarà les relacions possibles entre observadors i observats; el necessari canvi de metodologia, després de la Remodelació, òbviament influenciarà també el tipus de coneixement sobre el barri. Som per això entre els últims investigadors en haver tingut el privilegi d'observar el barri de Bon Pastor "des de baix".

Arribats a aquest punt, creiem oportú recapitular els eixos temàtics que vam plantejar inicialment a la nostra proposta recercadora i analitzar-los a partir d'aquest primer any d'investigació, especialment a través d'aquests darrers mesos d'observació participant sobre el terreny.

- **Quines formes de vida, de convivència, de festa, de resistència, quines lluites socials i quines cultures** s'han desenvolupat entre els habitants de les cases barates, al llarg de la seva història? Quines formes de resistència i d'organització s'han donat, en resposta a – però també gràcies a – l'aïllament geogràfic que afecta aquest tipus de polígons?
  - **Com han canviat aquests estils de vida i formes d'organització amb la transformació urbanística d'aquests barris?** Com viuen o han viscut els afectats la urbanització dels territoris que envoltaven els seus barris, i la transformació d'aquests mateixos? Quines respostes, interpretacions, redefinicions identitàries s'han donat, a partir de les remodelacions i enderrocs de les cases barates?
- Com contrasten la història oficial i les històries subalternes a les cases barates:** com es configura un imaginari sobre el barri des de dins i des de fora del barri? La versió "oficial" de la història coincideix amb la versió del Patronat Municipal de l'Habitatge, propietari i promotor de les cases barates. Quina relació tenen els habitants de les cases amb aquesta versió oficial de la història? Hi ha discordances entre fonts escrites i fonts orals? Si n'hi ha, a què es deuen?
- **Com s'ha produït la incorporació de treballadors provinents d'altres llocs** de Catalunya i de l'Estat que van arribar a Barcelona a les primeres dècades del segle XX? En quin moment una família/comunitat/barri d'"immigrants" passa a convertir-se en "autòcton"? Com afecta aquesta dinàmica identitària l'assentament de nou vinguts arribats en onades posteriors? Quines relacions, quines mirades, s'establimen i s'estableixen ara per ara entre els antics immigrants i els "autòctons"? Els habitants i exhabitants de les cases barates, segueixen sent encara al segle XXI aquells "altres catalans"?
  - **És possible que el mite de les cases barates, barris combatius i represaliats dels anys 30 i 40, hagi estat reemplaçat pel mite de la marginació i degradació dels anys 70 i 80?** Com va influir l'imaginari cinematogràfic i periodístic dels "anys de la droga" sobre la representació i autorrepresentació dels habitants de les cases barates, i com ha influenciat això en el desenllaç actual de la seva història? Existeix un procés dinàmic i retroactiu, entre representació del barri i dinàmiques polítiques i socials al seu interior?

Aquests cinc eixos temàtics comencen a delinear un discurs – encara *in fieri* – sobre el barri, que serà el nucli de la que, d'aquí un any, acabarà sent la nostra monografia. Es tracta d'un conjunt d'elements interrelacionats, tots presents dia rere dia dins la quotidianitat dels veïns de les Cases Barates, però que com a investigadors hem d'anar desenredant i ordenant per tal de fer-los transmissibles. Si volguéssim resumir els cinc eixos temàtics per fer-ne una frase coherent, haurem de descriure el barri com: *un espai físic caracteritzat per haver sigut un “ghetto” d'immigrants i dissidents polítics als anys 30, que a finals del segle XX entra dintre d'una nova dinàmica urbanística que requereix la seva modificació física. La història col·lectiva dels habitants del barri esdevé un dels àmbits de negociació sobre el qual es desenvolupen algunes de les dinàmiques polítiques que legitimen/deslegitimen aquesta modificació.*

Així que per a fonamentar aquesta hipòtesi, hem d'introduir dins del conjunt de dades de les quals disposem sobre aquest polígon d'habitatges, tots els elements que conformen aquest discurs: la noció de *ghetto*¹; què vol dir *immigració*; l'abast i les conseqüències de la *dissidència política*; la història de l'impacte de l'*urbanisme* sobre el barri; la conformació social al voltant de les *negociacions* sobre la Remodelació urbanística (en sentit ampli, és a dir incloent-hi les protestes); el valor representat per la *història i la cultura* dins d'aquestes negociacions; la influència del *poder* dintre d'aquestes negociacions, i en particular del poder del discurs (és a dir de la construcció funcional d'un discurs de poder sobre el barri²).

Descriurem aquí en primer lloc una sèrie de fons documentals que hem pogut recopilar i en part analitzar durant aquests mesos d'investigació, per tornar després al tema del treball sobre el terreny, sempre abandonar els punts de vista esmentats.

2. RECOPIIACIÓ DOCUMENTÀRIA

a. Arxius públics i privats

Pel que fa al treball d'arxiu, hem avançat només dins del sector dels arxius privats. Els arxius públics que falten a buidar continuen sent: Arxiu històric de la ciutat, Arxiu del Col·legi d'Arquitectes, Arxiu del Districte de Sant Andreu, Arxiu de la Diputació de Barcelona, terminar el buidat de l'Arxiu Municipal d'Història de Santa Coloma - Torre Balldovina, i eventualment l'Arxiu Municipal Administratiu, l'Arxiu del Departament d'Estadística, la Biblioteca de Catalunya, i l'Arxiu Diocesà de Barcelona.

Dintre de l'àmbit dels arxius privats, estem acabant d'escanejar l'impressionant fons documental de **Florentina (Flora) Cánovas Vidal**. Reallotjada de la primera fase de Cases Barates, veïna “de tota la vida”, és una de les habitants del barri vinculada a la nostra investigació, va heretar la seva casa barata del seu pare Fernando Cánovas Almagro, portuari de Múrcia nascut al 1899. El seu fons documental està constituït per més d'un miler de fotos, de les quals de moment només hem escanejat unes 150; i a més a més, d'una sèrie de papers sobre el pleit judicial que aquesta dona ha portant endavant durant uns 15 anys contra el Patronat Municipal de l'Habitatge al llarg dels anys 80 i 90. Es tracta d'un tema interessant, car la querella va sortir arrel d'una obra que el Patronat va realitzar al seu habitatge. Al moment de demanar un canvi de contracte, el Patronat va presentar un

---

1 Amb tota la història de la noció: des de que va categoritzar-se en ciències socials amb l'escola de Chicago, fins a l'aplicació de les “mesures antigueto” a Barcelona (Delgado 2006); en particular, amb un enfocament comparatiu cap a altres barris de Barcelona que han estat víctimes d' aquesta noció, un d'ells el barri de La Mina, sobre el qual al 2005 vam dur a terme una recerca (ICA 2005).

2 Discurs de poder: com en Barthes, aquella construcció discursiva que “engendra una falta”, és a dir que crea una fractura entre qui pertany o no pertany a un cert àmbit. (Barthes 1977).

document al qual la senyora Florentina declarava renunciar al seu contracte antic, que va negar haver signat mai, perquè evidentment resultaria desproporcionat per ella perdre els privilegis contractuals heretats del seu pare per una obra de reforma del seu habitatge que ella considerava com a deguda. El que més ens interessa és que Flora, per justificar la seva posició de llogatera legítima de l'habitatge, va esmentar la qüestió de la propietat de les Cases Barates i de la suposada “donació” dels seus terrenys per part d'una Marquesa, als pobres de Barcelona. Fins i tot, amb els seus advocats va realitzar una recerca dins dels arxius per a trobar la documentació que provés la seva afirmació. A la dècada dels anys 80-90, just quan comencen a formar-se les condicions per a la proposta d'enderroc, aquest pleit sobre la història del barri – amb els desnivells lingüístics que podem observar, entre els manuscrits que Flora enviava als seus advocats, les respostes del Patronat i les resolucions judicials, si més no lingüísticament, molt més properes al discurs d'una de les dues parts bel·ligerants– constitueix una espècie de model, que més endavant seguirà repetint-se durant tota la història de les protestes contra la Remodelació de 2003. I ens il·lumina sobre el valor d'actualitat i la importància política del que hem identificat com al tercer dels eixos temàtics de la nostra investigació: la discordança entre història oficial i històries subalternes i la funció que mantenen en la actualitat els anomenats “mites” populars.

De fet, l'escaneig i l'ordenació de tot el material documentari de l'Associació **Avis del barri** va confirmar-nos aquesta visió. La col·lecció d'octavetes repartides per la Associació al barri, cartes de protesta que a partir de 2003 va produir..., si se les compara amb les respostes del Patronat o amb la propaganda municipal sobre la Remodelació i també amb els escrits i material informatiu de l'Associació de Veïns, revela una barrera lingüística profunda i significativa, que suposem que – i el treball sobre el terreny ens ho pot confirmar o desmentir– influeix profundament en la negociació política sobre la Remodelació, però sobretot una incompatibilitat al voltant de les interpretacions de la història del barri, que s'entrecreu amb les polaritzacions polítiques al voltant de la Remodelació. I, entre altres coses, aquest element ens dóna elements per reflexionar també sobre la “integració” dels immigrants de segona generació (els “Avis” d'avui) dintre del món de la “cultura” d'acollida, si més no dintre del món de la cultura escrita i de les lleis.

Un altre arxiu de fotos que hem pogut escanejar és el de **J.P i M.H.G.**, ambdós veïns de llarga trajectòria al barri de Cases Barates. Un centenar de fotos d'aquesta família en blanc i negre va restar a l'interior de la seva casa al carrer [...] **n.3** quan aquesta va ser tapiada. Durant la jornada de protesta de juny 2010 (vegi's més endavant) aquestes fotos van ser rescatades de l'habitatge. Un dels fills del matrimoni va poder-les recuperar i va consentir que les utilitzéssim.

Però una de les fons més importants de documentació fotogràfica sobre el barri vam trobar-la no pas durant el treball sobre el terreny, sinó a partir de la navegació a Internet. A la plataforma de xarxa social *Facebook* hi ha nombroses pàgines que fan referència al barri de Bon Pastor, des de la pàgina de *Bruixes i diables de Bon Pastor*, fins al grup *Bon Pastor el meu barri*. Però la més completa des del punt de vista documental és la pàgina ***Amigos de Buen Pastor***. En la seva secció “fotos” alguns habitants i sobretot antics veïns de Bon Pastor (**Francisco Ruíz Cantero, Jordi Bolea Puig, Juan Ponce Manzanares, Montse Lozano, Pepin López Ariza, Emilio Abarca Ribas, Joaquin Requena, Pepe Martínez**) van començar a pujar, des de 2009, centenars de fotos, en color i blanc i negre, que constituïen els seus propis arxius fotogràfics sobre la història del seu barri. Les Cases Barates constitueixen una part important tot i que no majoritària d'aquestes fotos (pels comentaris, es dedueix que molts d'ells van néixer a les cases barates però després van viure a la barriada Sanchís o Estadella, fins marxar de Bon Pastor), i encara que moltes de les gairebé 800 fotos presents a la pàgina són imatges de

les que ja disposàvem, sens dubte es tracta d'una font invaluable de coneixement sobre el barri i la relació que amb ell tenen els seus habitants. De fet, podria ser significatiu que aquesta recopilació de fotos va realitzar-se entre els anys 2009-2010, els de la segona fase de remodelació. Un altre element interessant és que, entre les fotos recollides a la pàgina, que van des de la inundació del Besòs al 1931, fins la construcció de la estació de la L-9 al 2009, no hem vist cap imatge dels enderrocs de les cases barates. D'alguna manera, que encara no volem atrevir-nos a hipotitzar, l'enderroc de les cases barates està lligat amb una mena de *dobte vincle* a aquesta tasca de recuperació de la memòria fotogràfica del barri, realitzada sobretot per ex-habitants del barri. Els comentaris a les fotos també ens ajuden a entendre les vivències (tot i que naturalment filtrades pel medi informàtic i per l'espai peculiar de la xarxa *Facebook*³), essencialment nostàlgiques, dels membres d'aquest grup, en relació al barri i a les Cases Barates.

Hem de reflexionar sobre la importància que pot tenir de cara a la nostra investigació el material disponible a aquesta plataforma de *social network*, també al voltant dels altres barris de Cases Barates. Profunditzarem més aquest aspecte durant els propers mesos. De cara a la utilització d'aquestes imatges, seria interessant si a partir del mateix CPCPTC es podria demanar-ne l'ús als detentors dels seus drets, probablement als membres d'aquest grup social, per a incloure-les a l'Inventari i utilitzar-les com a material històric. S'ha d'esmentar també que la publicació a *Facebook* dóna a l'empresa tots els drets de reproducció i cessió a tercers de les imatges publicades, és a dir, que probablement els seus autors ja han consentit la cessió d'aquests drets.

b. material d'altres procedències

Un altre tipus de documentació fotogràfica és el que estem intentant recopilar fora del barri, a partir dels nombrosos grups de periodistes, fotògrafs, estudiosos que van apropar-se durant aquests últims cinc anys al barri de Cases Barates, per tal de realitzar-hi tasques professionals. Ja són tres els reportatges fotogràfics sobre el barri dels que disposem, tal com hem esmentat als anteriors informes: "A la ciutat" de Carola Pagani (2004), "L'existència silenciada" de Joan Alvado (2007) i "Vita a basso costo" de Daniele Veneri (2010). Ara estem buscant dos reportatges més, un dels quals curiosament continua sent de fotògrafs italians: el que la fotògrafa **Ilaria Magliocchetti** va realitzar-hi al 2009 i que va publicar-se en part a *La Vanguardia* del 9/9/2009, i el que la fotògrafa **Caterina Barjau** va realitzar, al 2008, dins l'àmbit del taller "Publicitat", durant el festival d'arquitectura "Eme3", i que va formar part d'un volum publicat per l'arquitecte Adrià Carbonell. Estem en contacte amb les dues fotògrafes i esperem poder aconseguir el permís d'incloure aquestes fotos dintre del nostre material sobre el barri.

Com ja hem esmentat a l'anterior informe, a partir de l'any 2009 la proposta del Concurs d'idees "Repensar Bonpastor" va atraure cap al barri una sèrie d'estudiosos, professionals i estudiants de varies parts del món, que van dirigir la seva atenció a diferents aspectes de la conformació i transformació del barri de Cases Barates. A través de la nostra col·laboració amb l'equip organitzador d'aquesta proposta, vam poder accedir a part del material produït en aquesta ocasió i vam poder obtenir còpies dels treballs més interessants per a nosaltres. S'ha d'esmentar alguns d'aquests treballs: la tesi "**Peripheral**

3 Hi ha una sèrie de treballs antropològics sobre el món virtual, i sobre *Facebook* en particular, que ens poden ajudar a situar la informació que podem extreure dels comentaris a les fotos, dintre del característic espai discursiu (o pseudo-discursiu?) que es desplega a les pàgines de la enorme base de dades de la empresa americana. Aquesta tendència és una nova versió de la que als anys 90 es definia "cyberantropologia"; alguns textos interessants sobre antropologia i *Facebook* són HOLDER, D. (2006) "Ethnographic Study of the Effects of Facebook.com on Interpersonal Relationship" i Tse Hei-man (2008) "An ethnography of Social Network in Cyberspace: The Facebook phenomenon", *The Hong Kong Anthropologist*, vol. 2.

Urban Renewal and Contemporary Social Responses. The Case of Bon Pastor” presentada el 9 de juny 2010 per l'urbanista australià **Chris Govers**, dins del Màster en Cooperació Internacional i Desenvolupament Urbà dels dos instituts *Universitat Internacional de Catalunya* i *Technische Universität Darmstadt*. Ben documentada històricament, i amb un bon suport fotogràfic que acompanya el text, tot i que fonamentada amb una permanència molt breu sobre el terreny, aquesta tesi ens proporciona una visió “des de l'exterior” de la problemàtica de Bon Pastor, sinteritzant moltes de les perplexitats i de les inquietuds que els estudiosos i professionals estrangers solen tenir sobre la Remodelació del barri i la resposta dels seus habitants.

Un producte d'altre tipus, però que per nosaltres manté el mateix tipus d'interès, és el vídeo produït per un dels grups que van presentar una proposta al concurs d'idees: es tracta de l'equip “**City Methodologies**”, format per les urbanistes **Gynna Myllan** i **Barbara Dovarch** del *Development Planning Unit (DPU)* del *London University College*. Juntament amb els altres membres de l'equip, (Stefano Grigoletto, Sara Incerti, Marta Pietroboni, Luca Serra i Pietro Puseddu) van presentar una de les propostes guanyadores del Concurs, i després van decidir continuar la reflexió sobre el barri de Bon Pastor a través d'una sèrie d'iniciatives dins del DPU. Entre altres, van elaborar un petit vídeo-documental de 12' que descriu la situació present del barri i la seva proposta de conservació de les Cases Barates. Tenim còpia d'aquest vídeo, tot i que no per a la seva difusió.

Pel que fa en canvi a l'interès des de la mateixa ciutat de Barcelona, hem establert un vincle amb els dos *video-makers* **Oscar de Gispert** i **Alex García**, que a partir de l'estiu de 2010 han començat un llarg procés de gravació i entrevistes destinats a la producció d'un documental sobre el barri de les Cases Barates i la seva transformació, que serà transmès a finals d'any per TV3. Amb aquest equip de professionals vam realitzar una entrevista conjuntament, amb **M.R.B.L.**, habitant de les cases barates de la quarta fase: va créixer a una casa barata de la primera fase que, quan va ser enderrocada, la seva filla va rebre un pis; al cap de dos anys la seva filla va trobar-se amb la impossibilitat de pagar la nova hipoteca i va córrer el risc de perdre també el nou pis. El cas (el segon desallotjament de la mateixa família en menys de tres anys) va rebre certa atenció de premsa, justament per això a través de la entrevista vam intentar no centrar-nos en aquest tema, sinó en el transfons familiar d'aquesta família històrica a les Cases Barates.

3. REFLEXIONS SOBRE EL TERRENY

És remarcable que aquesta profusió d'estudiosos interessats a la problemàtica social del barri de Bon Pastor, en gran part procedeixi del món de l'arquitectura i de l'urbanisme: pocs sociòlegs, pocs antropòlegs hem trobat, comparat amb la quantitat d'aquests altres professionals. Això per un costat ens revela una realitat dins d'aquestes dues disciplines, en les quals s'està produint un extens interès per les conseqüències socials de la conformació i de les transformacions urbanes; per l'altre potser una mancança dintre de les disciplines que haurien de tractar aquestes problemàtiques, davant d'un fenomen tant expressament social com la transformació comunitària de Bon Pastor. Possiblement això és degut a **la difícil col·locació “ètnica” d'aquesta comunitat**: com ja remarcava Francesc Candel fa més de 40 anys, els habitants de les cases barates tenen una identitat ètnica fluida: *no són del tot catalans, no són del tot estrangers, no són tots paios, però tampoc són tots gitanos*; tampoc és la història que els uneix tots, ja que hi ha qui ha arribat abans i qui ha arribat després; per no parlar de la política ni de la cultura. Possiblement sigui la “unitat de lloc” la única constant que defineix aquesta comunitat, és a dir, el fet de residir dins del mateix polígon d'habitatges protegits: semblarien ser llavors les cases, i no les persones, les veritables protagonistes d'aquesta història: això també explicaria l'interès suscitat per part

de tants arquitectes.

Des d'un punt de vista antropològic, la resposta a aquesta pregunta només pot donar-se a partir de la observació sobre el terreny. Intentar entendre *qui viu avui* a les cases barates, significa provar d'imaginar *qui hi ha viscut abans*, com això ha evolucionat fins avui, *com* les persones que hi viuen han arribat a ser el que són i sobretot *què* els distingeix de qui no hi viu. És a dir, intentar caracteritzar des del punt de vista cultural aquesta comunitat que –com admeten els nostres entrevistats - “està dividida”.

a. composició ètnica de la comunitat

És evident que quan els entrevistats fan esment d'una divisió dins la comunitat, no només estan esmentant la fractura política al voltant de la Remodelació. Hi ha **d'altres divisions**, anteriors i més profundes, sobre les quals s'estructura aquesta nova polarització. Al seu clàssic “Tots els barris de Barcelona”, els periodistes Jaume Fabre i José María Huertas Clavería així definien els habitants de les Cases Barates de Bon Pastor, al 1976: La població es reparteix en dos grans grups: vells sols i famílies nombroses. La qualificació professional és baixa, motiu pel qual les diferències socioeconòmiques es donen solament pel fet de tenir més o menys fills. (p.92)

Aquesta afirmació, segons la nostra observació sobre el terreny, continua sent essencialment veritat, però s'ha complicat durant les últimes dècades. Als anys 80 i 90, moltes famílies procedents d'altres zones de la ciutat van accedir a les cases barates que el Patronat havia recuperat o d'ancians que havien mort, o de nuclis familiars que havien marxat. Les cases així “recuperades” eren essencialment en mal estat i els lloguers pels quals es concedien, sempre més alts dels lloguers indefinits dels quals gaudien els antics inquilins. Es va formar així un segon sector d'habitants, alguns grans, alguns joves, molts gitanos, moltes famílies nombroses, però tots caracteritzats pel tipus de contracte: de lloguer post-LAU, amb rentes superiors a 150 euros, a vegades fins a 250 o 300 euros, segons l'any d'assignació i segons el potencial econòmic de la família. Dintre d'aquest sector van situar-se també molts descendents de famílies de les cases barates que, en sortir de la unitat familiar originària, van demanar la assignació d'un habitatge al Patronat, que va respondre assignant-los lloguers molt més alts.

Així que ara, entre els dos grups tipificats per Fabre i Huertas (vells sols / famílies nombroses) també es podria fer una nova distinció: **famílies “de tota la vida”** (entre les quals, tant gent gran com famílies joves), **i gent “que ha vingut després”** (també, tant joves com majors). Aquesta divisió “contractual” segons nosaltres té més rellevància en l'actualitat, ja que en aquest moment les diferències socioeconòmiques entre les famílies de les cases barates no només les determina el nombre de fills, sinó també la renda que es paga de lloguer. Les diferències entre els contractes “de tota la vida”, és a dir indefinits, i els nous, poden arribar a ser de 10 o fins a 20 vegades més. Hi ha famílies que encara paguen 10 o 20 euros i famílies que en paguen 300. La comunitat per tant podria dividir-se en quatre sectors:

GENT GRAN SOLA (o parelles) descendents dels primers habitants del barri, amb contractes de renda baixa i habitatges més aviat en bones condicions (per haver-los reformat ells mateixos).	FAMILIES JOVES que han heretat la casa i el contracte dels seus avantpassats, continuen pagant una renda baixa, tenen una casa en bon estat i tendeixen a tenir molts fills.
--	--

GENT GRAN procedents d'altres parts de la ciutat, han obtingut la casa en una segona fase, amb contractes renovables i rentes més altes. Normalment les cases no estan bé.	FAMILIES JOVES, tant originàries del barri com no, han obtingut la casa més tard i sovint en condicions dolentes, amb contracte renovable i renda més alta.
--	---

Aquestes dues distincions primàries, que formen una divisió del barri en quatre parts, ens ajuden a entendre com d'una comunitat més aviat homogènia quan a procedència i classe social, s'ha vingut a crear una comunitat en la que hi ha **diferències molt notables entre els nivells econòmics de les famílies**. Així, encara que les qualificacions professionals dels habitants de les cases barates rares vegades han pujat des del temps de Fabre i Huertas, moltes famílies de les cases barates han estat percebent un o fins i tot dos salaris durant moltes dècades, en particular les de *boom* econòmic, com els 90, o han muntat una activitat econòmica rentable: moltes famílies han arribat a tenir suficients recursos no només per a comprar cotxes més que bons, fins i tot per a construir una segona residència fora de Barcelona. Normalment es tracta de petites torres dins d'urbanitzacions als extraradis, que amb la jubilació passen de ser cases pels fins de setmana a residències semi-permanents. Gairebé en tots casos aquestes famílies també han tingut la possibilitat de reformar substancialment la casa barata, fins fer-ne un habitatge més que digne, sobretot per una parella de persones grans o per una família petita. A l'altre extrem hi ha famílies arribades fa poc, amb molts fills i sense salari fix, algunes fins i tot monoparentals, que amb unes PIRMI de poques centenars d'euros han de portar endavant habitatges amb lloguers massa alts respecte a les pèssimes condicions de la casa.

Com a **procedència geogràfica** el barri sembla no haver-se complicat tant: entre les famílies “antigues” les orígens geogràfiques semblen coincidir amb les dades de que disposem pels anys 30, (per exemple en Gallardo (1997, 2000) i en Márquez (2000)). Entre la minoria que no són murcians, hi ha essencialment catalans de pobles rurals (el barri Milans del Bosch era conegut per ser on més catalans vivien, entre els quatre grups de cases barates: Fabre i Huertas, 1976), andalusos, valencians. Dels “nouvinguts”, són molt pocs els que venen de fora de l'Estat Espanyol: pel que hem pogut verificar fins ara, a les Cases Barates hi ha algunes famílies llatinoamericanes (per exemple, que hagin mantingut la casa d'una anciana que cuidaven, després de la mort d'ella), i algunes marroquines, però molt poques respecte a les altres dues barriades que conformen Bon Pastor. L'Estadella i la Barriada Sanchís alberguen una quantitat molt major d'immigrants: xinesos, marroquins, pakistanesos, est europeus, amb una comunitat molt important de llatinoamericans, fins i tot organitzada amb una associació formalitzada.

Des d'un **punt de vista ètnic**, la comunitat més important que ha poblat les Cases Barates durant les últimes dècades sembla ser llavors la gitana, sobre tot amb els reallotjats després de l'enderroc de barris com la Perona (a finals dels 80) o la Trajana (a finals dels 90) o procedents d'altres zones de la ciutat, per exemple el barri de les Cinco Rosas en Sant Boi de Llobregat. També es tracta d'una comunitat diversificada, ja que es donen situacions per exemple de parentiu entre famílies gitanes que ja vivien a les Cases Barates des d'abans, i famílies que han arribat recentment. Econòmicament, també hi ha diferència, segons les ocupacions que aquestes famílies hagin pogut exercir durant aquestes dues dècades.

Aquest breu *excursus*, encara profundament incomplet, pot ajudar-nos però a reflexionar sobre la convivència a les Cases Barates i sobre els “altres catalans” que viuen a aquesta part de Barcelona. Una de les reflexions que haurem de fer gira al voltant de definir si la realitat observada al barri desmenteix o confirma el mite d'una *gemeinschaft* perduda al barri de les Cases Barates. Encara ara, molts dels estudiosos i periodistes que

s'apropen a Bon Pastor, busquen entre els seus habitants traços d'aquesta comunitat perduda, romànticament orgànica, que la modernitat hauria trencat per sempre. La nostra investigació ha d'analitzar el present i passat de les Cases Barates, per entendre quins elements s'han modificat, quins s'han mantingut, en fi, còm ha evolucionat el barri durant aquests 80 anys de vida.

b. religions

El barri de Cases Barates té una relació interessant amb la religió. En primer lloc, perquè quaranta anys de la seva història van ser protagonitzats per la figura d'un sacerdot: **Mossèn Joan Cortina**, el famós “Pare Botella⁴”. “Bon Pastor, un barri inventat per Mn. Joan Cortina” es titula la secció sobre el barri de *Tots els barris de Barcelona* (Fabre i Huertas, cit.: 43). Va ser ell qui va aconseguir que el nom de la parròquia de Bon Pastor, construïda al 1931, substituís el nom antic del grup de Cases Barates, que abans es deia “Milans del Bosch”, important família militar de l'època de Primo de Rivera. Aquest canvi de nom, que Mn. Joan Cortina a les seves memòries justifica amb la voluntat de treure als habitants del barri l'estigma vinculat al nom “Casas Baratas” (Cortina, 1992, possiblement tenia a veure també amb altres elements. Nou anys abans de l'entrada en vigor de la nova nomenclatura, just el dia de l'alçament franquista, els habitants de les Cases Barates havien protagonitzat el linxament del mossèn de la parròquia del Bon Pastor (Gallardo 2000:172).

Possiblement llavors vincular a l'Església la identitat del barri també tindria la funció de contribuir a la eliminació de l'estigma *polític* que pesava sobre ell en tant que fortament anticlerical: de Fabre i Huertas (*cit.*, p.150): “...El dissenyador del grup de Cases Barates, no va preveure que deixar el temple en un cul-de-sac per arribar al qual cal travessar tot el barri on els anticlericals es compten per dotzenes, era un error de pes. Els creients no gosen arribar fins al carrer de Mollerussa per anar a missa.

De Mn. Joan Cortina, alguns dels nostres entrevistats recorden l'expressió “ovelles escarriades” que utilitzava cap als menys beats dels seus feligresos, alguns per fets delictius, altres per dissidència política: elements que la dictadura tendia a confondre. La funció d'aquest “bon pastor” cap a les seves ovelles possiblement per un costat va ser evangelitzadora (també a nivell polític) dins d'un territori hostil, però per l'altre també va ser la del “capellà postconciliar abans del Concili” com el defineixen Fabre i Huertas (*cit.*, p.153), és a dir amb una vocació social que després de la dictadura va ser pròpia dels “curas rojos” de les barriades populars.

Al 2009 la parròquia del Bon Pastor va complir els seus **75 anys d'història**, i va celebrar-ho amb una sèrie d'iniciatives, entre les quals una exposició de fotos i la publicació d'un llibre sobre la història del “servei al barri” que aquesta institució va donar durant la seva llarga trajectòria. Molts dels inscrits al grup *Facebook* esmentat dalt van estar de diferents maneres implicades a les activitats parroquials, i fins i tot hi participa l'autor del llibre. L'actual mossèn de Bon Pastor va col·laborar en diferents formes amb el procés de transformació del barri, fins al punt que el sorteig dels pisos de la primera fase va realitzar-se dintre de la parròquia.

Però les corrents **evangèlics** també tenen una presència forta al barri de Cases Barates. La difusió de la església pentecostal *Filadèlfia* a Barcelona, ja està prou documentada (Griera, 2010), com ho és la vinculació entre pentecostalisme i minories ètniques en general (Weber), i amb la població gitana en particular (Mena, 2008). Una

---

4 El nom li va venir arrel d'una important campanya de recollida de botelles de cava buides amb els joves del barri, amb la qual en part va finançar-se la construcció de l'escola parroquial.

església (o “culto”) *Filadèlfia* és activa ja fa anys al barri de Baró de Viver i els gitanos pentecostals de les Cases Barates solien freqüentar-la, tot i haver de desplaçar-se per assistir a les funcions. A partir de la primavera de 2010, un petit nucli de convertits de Bon Pastor van començar a reunir-se al voltant d'un pastor, conegut com *Peret* per la seva semblança amb el rumber català, dins d'un domicili particular just davant de les cases barates. Alguns membres del nostre equip van ser convidats també a aquest esdeveniment que va marcar el **naixement d'una nova església**, “filla” de la de Baró de Viver. Durant l'estiu el nou culte va obtenir la possibilitat d'utilitzar un local en desús dintre de la seu del Centre Cultural Gità, així que l'espai va anar creixent a mesura que els assistents augmentaven. Segons “Peret”, aviat l'Ajuntament donarà un nou local a aquesta església, que pràcticament des del no-res ha aconseguit aplegar un gran nombre de persones a les Cases Barates, i no solament gitanos.

A principis d'octubre de 2010, ja al tancament de la redacció d'aquest informe, el “culto” de Bon Pastor ha instal·lat dues grans tendes al marge del polígon de Cases Barates i durant una setmana ha aplegat una gran quantitat de persones, convidant a pastors d'altres parts de l'Estat, projectant pel·lícules i realitzant obres de teatre. Durant els mesos d'activitat d'aquesta església, hem assistit a nombroses conversions, a innombrables fenòmens de *llengües*⁵, i també a algunes curacions miraculoses; però l'aspecte que ens sembla més interessant és la presència constant, quotidiana, de joves que abans portaven un tipus de vida molt proper a la delinqüència. Al ser l'assistència al *culto* incompatible amb el consum de drogues i amb la il·legalitat, la funció social i la religiosa es barregen, d'una manera que ens sembla particularment interessant, i que volem continuar esbrinant.

Durant aquests mesos bona part de la nostra investigació s'ha centrat en les dinàmiques de la comunitat gitana, tant dins com fora del *culto*. Una família gitana que coneixia la nostra tasca recercadora va demanar-nos enregistrar en vídeo i fotografiar la **boda** de llur fill, nascut a les Cases Barates, amb una altra noia del barri també gitana. Vam gravar tot el ritual de matrimoni, des de la vestició dels nuvis i la sortida al carrer, amb la casa adornada i els familiars cantant fora, fins la funció a l'església *Filadèlfia* de Baró de Viver, a la festa i l'exposició del mocador a un restaurant xinès dins d'una nau industrial al barri de Sant Roc de Sant Adrià. Disposem també d'una altra gravació d'una boda gitana a les cases barates, així com d'una gravació VHS d'una boda a les barraques de la Perona, d'una dona gitana que va ser traslladada a Bon Pastor. Aquest material fotogràfic ens és especialment important també per a l'anàlisi de les transformacions experimentades per la comunitat gitana durant les últimes dues dècades.

Juntament amb la freqüentació del *culto*, aquest apropament a algunes famílies gitanes de les Cases Barates, ens està donant els elements necessaris per conèixer un altre dels mons culturals que habiten el barri, extern a la dicotomia “Avis del Barri / Associació de Veïns” dins la qual a vegades sembla estancar-se la nostra recerca d'informants. La comunitat gitana és més recent al barri, però no per això menys rellevant; i sobre tot, manté amb la resta d'habitants del barri relacions que ens ajuden a comprendre molt sobre els que vam considerar el quart i cinquè eix temàtic de la nostra recerca, és a dir la integració de les famílies que venen de fora i la creació d'una imatge de degradació i marginalitat vinculada al barri. La relació entre aquesta imatge – funcional a la presa de decisions polítiques sobre el barri – i certs elements més difícils a comprendre de la cultura gitana, com és l'entusiasme amb el que molts s'afilien al *culto*, és vàlida encara avui dia, com demostra el documental de TV3 ja més d'un cop esmentat, que va relacionar explícitament l'abandó escolar dels nens gitanos amb la freqüentació a l'església pentecostal. Una hipòtesi que com a antropòlegs tenim el deure de posar a prova, de cara al barri i de cara a les relacions del barri amb la resta de la ciutat.

c. els joves

5 Un dels signes més espectaculars de la “baixada” de l'Esperit Sant dins dels cults carismàtics és el fet que alguns dels conversos comencen a “parlar en llengües desconegudes”: la glossolàlia. C f. Mena, 2003.

Durant els mesos de l'estiu de 2010, sempre a partir de la posició privilegiada d'una Casa Barata de la segona fase, també vam tenir la oportunitat d'apropar-nos a certs aspectes de la vida quotidiana d'adolescents i joves del polígon. És a dir, aprofitant del descans escolar, vam conèixer un seguit de "colles" d'amics i col·legues, entre 15 i 30 anys, que es troben a les places i voreres del barri, la majoria nascuts a les Cases Barates. L'element que més ens va cridar l'atenció d'aquestes colles va ser el fet que hi hagués una barreja molt gran entre joves "païos" i joves gitanos.

La presència, dins de les colles, de joves marroquins i sud-americans ens ha fet reflexionar sobre la relació entre comunitats: on no hem vist barreja entre els adults, la trobem entre els joves; no amb un esvaïment de les caracteritzacions ètniques (tothom sap molt bé a quina comunitat pertany, en quina mesura, i quina és la seva identitat de referència), però amb una **freqüentació intercultural** que no ens esperàvem. Això ens sembla més evident entre els joves que procedeixen de famílies més desfavorides, en particular als que cursen el Centre Escolar Cristóbal Colon, la escola pública de secundària del barri. A l'altre centre, l'escola concertada parroquial Bon Pastor, la barreja entre les comunitats ens sembla menys evident; tot i que hauríem de contrastar aquestes dades de camp amb les estadístiques dels centre escolars.

També sabem que molts habitants "païos" de les Cases Barates prefereixen que els seus fills no freqüentin les escoles del barri, que la premsa també tendeix a presentar com a "escoles gueto"⁶. Aquesta estigmatització es refereix sobretot a les escoles públiques, el CEIP Bernardo Boil i l'IES Cristóbal Colon, del qual va dir la premsa: "Un institut situat en un dels barris més aïllats i desconeguts de Barcelona, les Cases Barates del Bon Pastor. Un centre que se sent tan abandonat com fins fa molt poc ho estava el barri i on s'ha trencat qualsevol equilibri: l'alumnat és pràcticament en la seva totalitat gitano i immigrant, i especialment els que tenen les situacions socials i escolars més precàries⁷."

El racisme se'ns revela una construcció complexa. La necessitat de construir un equilibri entre comunitats es confon amb la desconfiança institucional cap als sectors menys controlables de la població; entre els sectors que es considerarien més propensos a les tensions ètniques, trobem vincles de solidaritat, i fins i tot de parentiu, que ens demostren una adaptabilitat de la població més desfavorida, el que ens qüestiona i invita a la reflexió. Ens interessaria profunditzar aquestes temàtiques, possiblement amb entrevistes més formalitzades amb joves i adolescents de les diferents comunitats.

Al mateix temps, la freqüentació directa de la població més jove del barri també va revelar-nos molt pel que fa a l'"estigma" que pesa sobre el barri: la persistència de certes estructures que havíem considerat pròpies de l'aïllament de les Cases Barates des del temps de la seva fundació, com és la tendència dels joves a no sortir del barri, a ajuntar-se entre ells (és a dir, a crear parelles de nascuts a les Cases Barates, amb cert menyspreu cap a qui no sigui del barri), i a tenir fills de molt joves, tant per les gitanes com per les no gitanes (hem conegut noies "paies" de 17 anys que ja han tingut el primer fill, i d'altres de 20 anys amb dos o tres infants), així com tota una sèrie de valors i comportaments profundament masclistes que interessen totes les comunitats: gelosies, honor, tendència a la violència de gènere; però també la discriminació que viuen molt sovint aquests joves, únicament degut al seu lloc de naixement.

Hem plantejat com a hipòtesi una identificació d'aquestes colles de joves amb un terme *èmic* que s'aplica independentment als gitanos i als no gitanos, per distingir-los d'altres tipus de joves del barri, és a dir ***garrulos***. Els *garrulos* constituïrien una subcultura juvenil al barri, amb els seus codis de comportament i els seus referents culturals, sovint provinents de la cultura gitana. Hi ha precedents a la literatura

6 "Padres y madres de Sant Andreu se quejan de escuelas 'gueto' en el Distrito. Se niegan a que sus hijos entren en los centros educativos de Bon Pastor y Baró de Viver". De *La Vanguardia*, 31/5/2007.

7 De la sinòpsis del reportatge *Visc a les cases barates* (30 minuts, TV3). Pàgina web <http://www.tv3.cat/pprogrames/30minuts/30Seccio.jsp?seccio=reportatge&idint=1237>

etnogràfica sobre Barcelona que esmenten l'existència d'aquesta subcultura interètnica de la perifèria, caracteritzant-la també com a un instrument de “resistència” a les propostes d'integració parainstitucional procedents del centre de la ciutat: Nofre (2007) els anomena *cholos y cholas* i els descriu així: “Jóvenes entre los 13 y los 25 años residentes en la periferia de Barcelona, que se apropian de elementos de la ética y de la estética gitana para construir un discurso y unas prácticas de contestación de la hegemonía político-cultural conservadora catalanista, (re)producida por la ciudad central y reivindicando cierta alteridad suburbana”.

Tot i que amb els pocs elements de que disposem recopilats sobre el terreny no podem confirmar ni desmentir aquesta hipòtesi, veiem però que la existència d'una subcultura *garrula* entre els joves de Bon Pastor és un fenomen que se'ns presenta com a possible, i que ens ajuda a explicar diverses dinàmiques de funcionament dels joves, que difícilment entendríem si estudiéssim els joves de les diferents comunitats per separat. A la vegada, si considerem significativa l'atribució als *garrulos* d'aquestes característiques polítiques anti-hegemòniques, vinculades amb la tensió lingüística entre castellà i català, ens trobaríem davant d'un fenomen lligat al nostre quart eix de recerca: la integració dels néts i besnéts dels immigrants, que protagonitzarien fenòmens de resistència lingüística i cultural gairebé un segle després de la migració. Un esdeveniment que no podria deixar de que cridar la nostra atenció, si es revelés real.

d. els usos de l'espai públic

Durant la primavera-estiu de 2010 hem pogut observar d'a prop i enregistrar, diversos moments d'apropiació massiva dels espais públics del barri. La comparació entre aquests fenòmens ens ajuda a comprendre l'ús que els habitants de les Cases Barates fan de l'espai.

- Al maig de 2010 va celebrar-se la **Festa Major de Bon Pastor**: gairebé tots els esdeveniments van realitzar-se fora del polígon de Cases Barates, menys la cercavila de la *Colla de Bruixes i Diables de Bon Pastor*, que va terminar al bell mig del polígon, amb una espectacular actuació del drac de la *colla*, que vam poder enregistrar en vídeo.
- Més o menys a la mateixa temporada, la **victòria del Barça a la Lliga** també va representar un moment festiu a les places del barri, encara que només per un sector de la població i tot i que limitat també per la costum de celebrar-ho al centre de Barcelona.
- Al juny, una **ocupació simbòlica de les Cases Barates**, en protesta contra els tapiats realitzats pel Patronat de cases que quedaran molts anys buides abans de l'enderroc, va tornar a omplir els carrers i les places del barri de gent. També hem gravat algunes imatges d'aquest esdeveniment i recopilat vídeos i fotos de la premsa.
- Dos nits després, la **fiesta de Sant Joan**, tot i que sense fogueres, va celebrar-se en un clima encara crispat per les tensions derivants de la protesta dels dies anteriors. Hem pogut observar l'evolució de la nit de Sant Joan a Bon Pastor ininterrompidament des de l'any 2006 i podem reflexionar sobre les transformacions que ha sofert aquest ritual, tant important pel barri.
- La mateixa **boda gitana** a la qual hem assistit representa un moment d'apropiació de l'espai públic, tot i que només per un sector de població.

No volem extreure conclusions d'una comparació que pot semblar dispersa, però ens remetem als treballs teòrics anteriors sobre moments d'apropiació del carrer i paral·lelismes entre festa i revolta (Delgado, coord. 2003), amb la intenció d'aplicar

aquests estímuls a la realitat del barri de Cases Barates. També pot ser interessant comparar aquest material d'observació directa amb els centenars d'imatges que tenim sobre les festes populars del passat a les Cases Barates (tot i que la gran majoria d'imatges de que disposem són de celebracions religioses). El que ens interessa és en particular com l'espai funciona com a element articulador de les relacions conflictuals, especialment ètniques i polítiques.

4. ALTRES ACTIVITATS

Pel que fa a la **pàgina web** (<http://laciutahoritzontal.org>) hem començat a articular la part pública del portal, amb una introducció més presentable i amb la ordenació del material que els visitants podran trobar només obrint la pàgina. Una *Cronologia* ben ordenada (completant aquella que vam incloure a la passada entrega), un *Recull de premsa* complet, són les parts que ja hem completat o a punt de completar. Això s'afegiran aquests camps: *Fotos*, *Cartografia*, *Bibliografia*, *Entrevistes*, *Vídeos*. La intenció és crear un espai en què els visitants puguin accedir de forma lleugera al material més interessant sobre els barris de Cases Barates (i no només de Bon Pastor), per tal de fer-se una idea pròpia sobre el valor i la història d'aquest estil habitatiu, i sobre els efectes de les seves transformacions. És a dir, que la pàgina sigui una eina per la transmissió extra-acadèmica i extra-professional dels resultats de la recerca.

5. CONCLUSIONS

Acabem aquest informe amb una nota que ens sembla interessant, al voltant de com la nostra investigació s'insereix dins del context polític que s'està vivint al barri. Si bé prèviament havíem tingut moltes dificultats a la hora d'apropar-nos a sectors de la població hostils a l'Associació Avis del Barri, degut a la polarització existent al voltant del Pla de Remodelació; ara ens trobem que aquesta hostilitat en lloc de disminuir amb el desenvolupament de la recerca, si no augmenta si que és més difícil de portar. Treballar en una zona de conflicte és més difícil del que pensàvem. La nostra postura ha estat en primer lloc centrar-nos sobre els aspectes als que segurament podíem accedir-hi amb menys dificultats, començant per l'entorn de la Associació Avis del Barri; en segon lloc organitzar temptatives d'apropament als altres entorns, i, per últim, dedicar-nos més decididament al sector no polaritzat de la població, aquell que pensàvem que estava menys estancat dintre d'aquesta dicotomia.

Al mateix temps, hem fet referència a una sèrie de treballs antropològics de la contemporaneïtat que s'han enfrontat amb dificultats semblants. La presència de l'estudiós dins de les zones "calentes" sempre genera reaccions discordants, especialment quan la seva arribada parteix d'una de les parts implicades. És una postura que, com hem dit, dificulta alguns aspectes de la recerca, però en possibilita d'altres, i que comporta riscos. Hem d'estar en condicions d'assumir aquests riscos, si no volem repetir la dinàmica que ha exclòs del coneixement antropològic aquests territoris. Tot i que amb sofriments i divisions sovint dures, les Cases Barates formen part de Catalunya i és veritat que se situen al límit – al límit de la ciutat, al límit de la identitat, al límit de la evolució temporal – però és des dels límits a vegades es poden entendre aspectes de la vida d'una societat que des del centre resulten invisibles.

BIBLIOGRAFIA

Barthes, Roland (1977) "Inaugural Lecture: Collège de France," in *A Barthes Reader* (1982) New York: Hill and Wang.

Cortina, J. (1992) *Memòries de Mossén Joan Cortina: una vida de servei als altres*. Santa Coloma de

Gramenet: Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet.

Delgado, M., (coord., 2003) *Carrer, festa i revolta. Els usos simbòlics de l'espai públic a Barcelona (1951-2000)*, Inventari del Patrimoni Etnològic de Catalunya.

Delgado, M. (2006) “Morfología urbana y conflicto social: las medidas antigueto como políticas de dispersión de pobres”. *Desafío(s)*, 3-4, pp.133-168.

Fabre, Jaume; Huertas Claveria, José María (1976) *Tots els barris de Barcelona*. Barcelona: Edicions 62.

Gallardo Romero, Juan José (1997) *Revolución i guerra en Gramenet del Besòs (1936-1939)*. Barcelona, ISBN 84-88455-36-64.

Gallardo Romero, Juan José (2000) *Los orígenes del movimiento obrero en Santa Coloma de Gramenet: el anarcosindicalismo (1923-1936)*. Grupo de historia José Berruezo: Santa Coloma de Gramenet.

Griera, Maria M. (2010) “New Christian Geographies: Pentecostalism and Ethnic Minorities in Barcelona”. En Mapril, J and Blanes, R. (Eds.) *Sites and Politics of Religious Diversity in Southern Europe*. Brill: Leiden/Boston.

Govers, Chris (2010) *Peripheral Urban Renewal and Contemporary Social Responses. The Case of Bon Pastor*. Tesi del Master in International Cooperation and Urban Development, presentat el 9/7/2010. Technische Universität Darmstadt – Universitat Internacional de Catalunya.

ICA (Institut Català d'Antropologia), Grup de Treball de Perifèries Urbanes (2005) “Transformació urbanística i canvi social al barri de La Mina de Barcelona”. Disponible a <http://periferiesurbanes.files.wordpress.com/2010/08/pla-de-la-ribera-informe-final-20061.pdf>

Márquez Rodríguez, José Manuel (2000) “Estructura socio-econòmica de Baró de Viver en 1936”. *Àgora, revista de història de Santa Coloma de Gramenet*, n.5, marzo.

Mena Cabezas, Ignacio R. (2003) “Sobre dones carismáticos: una aproximación a la glosolalía y a la liberación de espíritus en los cultos evangélicos gitanos” *Gazeta de Antropología*, n.19. Versió electrònica: www.ugr.es/local/pwllac

Mena Cabezas, Ignacio R. (2008) “El ascetismo pentecostal gitano y la gestión corporal: una aproximación desde la antropología del cuerpo”. *Athena Digital*, n.13 (1-26).

Monclús, Francisco Javier (2003) “El 'modelo Barcelona' ¿una fórmula original? De la 'reconstrucción' a los proyectos urbanos estratégicos (1979-2004)”. *Perspectivas Urbanas/ Urban Perspectives*, n.3.

Nofre, J. (2007) “Resistències culturals als suburbis de la Barcelona del segle XXI. Una aproximació qualitativa al fenomen dels “cholos” i les “cholas” des de la Nova Geografia Cultural”. *Papers de la fundació*, 151: pp. 1-50.

Portelli, Stefano (2010) “Repensar Bonpastor: una intervenció multidisciplinària independente en un barri afectat per la transformació urbanística”. *Perifèria. Revista de recerca i formació en antropologia*, n. 12, juny.